

TANER AKÇAM • 1915 Yazıları

İletişim Yayınları 1441 • Araştırma-İnceleme Dizisi 243

ISBN-13: 978-975-05-0728-1

© 2010 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-2. BASKI 2010, İstanbul

3. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Kıvanç Koçak

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Vartan Deronian

(Amerikan Ermeni Mülteci Kampı, Halep, Suriye, 1920'ler)

© Margaret Kedonian Melickian, Chelsea, Massachusetts izniyle

Project SAVE Armenian Photograph Archives

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Bekir Düzcan

BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANER AKÇAM

1915 Yazıları

TANER AKÇAM 1953'te doğdu. 1975'te ODTÜ İ.I.B.F.'den mezun oldu. 1976 Mart'ında sorumlu yazı işleri müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle tutuklandı. 1977 Mart'ında Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1978'de Almanya'da siyasi mülteci oldu. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. İlk eserleri, *İnsan Hakları ve Marksizm* (Ayrıntı Yayınları, 1991), *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* (İletişim Yayınları, 1992) bu araştırmaların sonucudur. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da, "1919-1922 İstanbul Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları Işığında Türk Kurtuluş Hareketi ve Ermeni Soykırımı" adlı çalışmasıyla Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası aldı. Bu çalışma önce Almanca, daha sonra da *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (İmge Yayınları, 1999) adıyla Türkçe yayımlandı. 2006'da yayımlanan *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Metropolitan Books) 2007'de, Minnesota eyaletinde araştırma dalında en iyi kitap ödülünü kazandı. Yakın dönemde "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*" - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar (İletişim, 2008), *Kanunların Ruhu* (Ümit Kurt ile birlikte, İletişim Yayınları, 2012), *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması* (İletişim Yayınları, 2014) ve (Vahakn N. Dadrian ile birlikte der.) *Tehcir ve Taktik: Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008) adlı kitapları yayımlanan Akçam, 2008 yılından beri Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holocaust and Genocides Studies Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz ya da Hrant Dink Kapısı.....	7
Dr. Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti.....	15
<i>“Ermeni Meselesi Hallolunmuştur”</i> Kitabına Yönelen Eleştiriler ya da Tarihçinin Belgeyle İlişkisi Üzerine.....	39
Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar.....	111
Gündüz Aktan ve Soykırımda Saik Meselesi.....	129
Gündüz Aktan Dosyası Kapanmıştır.....	157
Guenter Lewy'nin <i>Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Katliamları, Tartışmalı Bir Soykırım</i> Adlı Kitabı Üzerine.....	165
Bir Skandal: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Mektubu ya da Şükrü Elekdağ ve Justin McCarthy Bu Ülkeyi Nereye Sürüklüyorlar?.....	229

Bir Kitap ya da Bir Cinayetin Anatomisi.....	263
Vahakn N. Dadrian: Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller.....	299
Türk-Ermeni Gerilimi ve Atılması Gereken Adımlar.....	321
İttihat ve Terakki Geleneği ile Hesaplaşmadıkça... ..	371
<i>DizİN</i>	379

Önsöz ya da Hrant Dink Kapısı

Önsöze Hrant ile başlamam gerekiyor. Aslında bir itiraf bu. Bu kitapta yer alan bazı makalelerin yazılmasında onun oynadığı bilinmeyen rolün itirafı... Türk Tarih Kurumu'nun yayımladığı kitabın eleştirisi, Şükrü Elekdağ ve *Mavi Kitap* kampanyası, "Soykırım ve Kasıt Unsuru" makaleleri onun ısrarları sayesinde yazıldı. Kelimenin gerçek anlamıyla, yazmam için başımın etini yedi.

"Bu iş burada bitecek" diyordu. Türkiye, onun için her şeyin başladığı ve bittiği yerdi. İki şeye çok ama çok önem veriyordu: Türkiye insanının yalanlarla beyninin yıkanmasının önüne geçilmesi ve aydınlanması ile Türk-Ermeni sınırının açılması. Bu nedenle de, propaganda amacıyla devlet görevlilerine yazdırılan her kitaptan ve her eylemden sonra, kitaplardaki yalanların açığa çıkarılması için büyük çaba harcıyordu. "Vaktim yok, derslerim var, yazamam" dedikçe telefon ediyordu. "Yabancı dilden çeviri vakit alıyor" bahanelerinin arkasına sığınıp kaytar-maya kalktığımda çevirileri kendisi yapıyordu.

Abartısız her telefonunda, "Oradaki tarihçi, akademisyen arkadaşlarına selamlarımı söyle, güzel şeyler yapıyorlar ama o yaptıkları buraya gelmedikçe hiçbir anlam ifade etmiyor" diyordu. "Söyle onlara, lütfen gelsinler, Türkiye'deki tartışmalar

rın bir parçası, tarafı olsunlar. Bilsinler ki, bu iş burada Türkiye’de bitecek. Burada insanlarımızın aydınlanması için çalışsınlar.” Kendisini akademi ile kamuoyunun bilgilendirilmesi arasında bir köprü olarak görüyordu. Bu nedenle yazdığım makalelerin bazıları, format olarak uygun olmasa bile, pehlivan tefrikası gibi önce *Agos*’ta dizi olarak yayımlanırdı.

Bazıları onun ısrarlarıyla kaleme alınan bu makaleler, şimdi başka yeni makalelerle birlikte okuyucu ile buluşuyor.

* * *

Kitabın, Türkiye ile Ermenistan arasında 10 Ekim 2009 tarihinde imzalanan protokol anlaşması ile aynı döneme denk gelmesi güzel bir tesadüf.

Artık kolayca iddia edebiliriz ki, 10 Ekim 2009 tarihi itibarıyla, Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemi, “geri sayım dönemi” olarak adlandırmak isterim. Geri sayım nerede ve ne zaman bitecektir bilemem ama protokolün imzalanması ile “Türkiye’nin 1915 konusunda bir şeyleri kabul etmesi”nin geri sayımının başladığını söyleyebiliriz. Gorbacov’un, glasnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) politikaları, nasıl SSCB’nin sonunu getirdi ise, bu protokolün de Türkiye Cumhuriyeti’nin 1915 konusunda izlediği inkâr politikalarının sonunu getireceğini düşünüyorum.

Bundan sonraki süreç, Türkiye’nin neyi, nereye kadar kabul edeceği etrafında dönecek gibi gözüküyor. Önümüzde, “Japonya-Almanya sarkacı” diye tanımladığım geniş bir seçenekler bütünü durmaktadır. Japonya örneği, sıradan, yarım-ağız bir “kusura bakmayın” tutumuna denk düşer. Japonya’nın İkinci Dünya Savaşı sırasında işlediği suçlar karşısında takındığı tavır gibi, Türkiye de, 1915’te Ermeni vatandaşlarına kötü bir şeyler yaptığını kabul eder ve bundan dolayı özür diler. Ama bu özrün ne Türkiye’nin iç demokratikleşmesi ne de geçmişin acılarının sarılması anlamında Ermeniler açısından ciddi bir sonucu olur. Ya da Türkiye, Almanya’nın Nazi cinayetleri konusunda izlediği yolu takip eder: 1915’in soykırım olduğunu kabul eder; tarihle yüzleşmeyi Türkiye’nin iç demokratikleşmesinin önemli bir

unsuru haline getirir ve geçmişte acı çekmiş insanların acılarını giderebilecek çeşitli sosyal, kültürel ve maddi tazminat ödemelerinin kapısını açar. Hatta 1915 felaketinin oluşmasında onların da rolü olduğunu bilerek, sürece Avrupa, Rusya gibi büyük devletleri de dahil eder. Bu iki ucun arasında nerede duracağımızı şimdiden kestirmek zor. Ama kesin olan odur ki, artık Türkiye’de 1915 üzerine daha ciddi tartışmaya başlayacağız.

* * *

Makalelerin önemli bir kısmı, 90 yıllık inkâr politikaları ile ilgili. Bugüne kadar 1915 konusunda, Türkiye insanı sistemli bir devlet politikası ile büyük bir karanlığa mahkûm edildi. Bu politikanın başını Dışişleri Bakanlığı diplomatları çekti. Bu nedenle, elinizdeki makalelerin bazılarının bu diplomatların yazdıkları ile ve düzenledikleri kampanyalarla ilgili olması bir tesadüf değildir.

90 yıllık inkâr politikasının etkileri büyük oldu. Bunlardan bir tanesi soykırım kavramı etrafında, eleştirel tarihçiler arasında da oldukça yaygın olan mitlerin ve hurafelerin yaratılmasıydı. Bunlardan bazılarını hatırlamakta fayda vardır:

1) Kavramın 1948’de ortaya çıktığı, dolayısıyla bundan önceki olayları açıklamakta kullanılamayacağı ciddi ciddi iddia edildi.

Oysa çok basit gerçekler vardı: Kavramı bulan ve bu kavramın bir kanun haline gelmesi için yıllarca uğraş veren Polonyalı hukukçu Raphael Lemkin, soykırım kavramını 1915 yılında Ermenilere karşı yapılanlardan etkilendiği için geliştirdiğini defalarca yazmış ve söylemişti. Yani Lemkin’in soykırım kavramını yaratmasının önemli nedenlerinden biri 1915’te Ermenilere yapılanlardı.

Kavramın 1948 öncesi için kullanılamayacağı tam bir hurafe idi. Nitekim 1948 Soykırım Sözleşmesi’nin Başlangıç bölümünde, “Tarihin her döneminde soykırımın insanlık için büyük kayıplar meydana getirdiği” açık olarak yazılmış ve kavram tüm insanlık tarihindeki benzeri cinayetleri kapsayacak biçimde tanımlanmıştı.

2) Devletin inkâr politikasını bağı olarak, 1915'te yaşananların soykırım sayılmayacağını ispat etmek amacıyla ele alınan tüm eserlerde Ermenilerin yaptıkları "terörist" eylemleri ispat etmek ana uğraş haline getirildi. Buna göre, eğer Ermenilerin bir kısmının veya bütününün Ruslarla işbirliği yaptığı, Ermenilerin Osmanlı'ya karşı ayaklanma hazırlığı içinde olduğu veya ayaklandığı yahut Ermenilerin Müslümanları öldürdükleri ispat edilirse, 1915'te yaşananların soykırım sayılmayacağı ciddi ciddi ileri sürülebilecekti. Öyle de yapıldı.

Oysa yukarıda anlatılanların tümünün, bir an için gerçeklik olduğunu kabul etsek bile, böylesi bir tartışmanın soykırım kavramı açısından hiçbir anlamı ve değeri yoktu. Tekrar etmek gerekirse, soykırım tartışması açısından, 1915'te Ermenilerin neleri yaptıkları veya yapmadıklarının hiçbir önemi, hiçbir anlamı yoktur. Bir eylemin soykırım sayılıp sayılmayacağı, kurbanlarının ne yaptıkları ile ilintili değildir. Kurbanların yaptıkları, soykırımın niçin yapıldığının bir cevabı olabilir o kadar! Eğer 90 yıllık inkâr politikasını esas alır ve tüm söylenenlerin doğru olduğu kabul edersek, söylenecek cümle şu olacaktır: Ermeniler ayaklandıkları, Ruslarla işbirliği yaptıkları ve Müslümanları öldürdükleri için soykırıma tâbi tutulmuşlardır. Soykırım tartışması için cevap verilmesi gereken tek soru şudur: Ermeniler ne yapmış olurlarsa olsunlar, Osmanlı Hükümeti ve/veya İttihat ve Terakki Partisi, Ermenileri "toptan veya kısmen" imha amacına yönelik bir karar almış mıdır ve bu kararı hayata geçirmiş midir?

3) Dünya'da soykırım kavramının hukuki anlamda kullanım alanı artık çok genişlemiştir. 2 Ağustos 2001 tarihinde Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, 1995 yılında Srebrenica'da 7-8.000 erkeğin öldürülmesi ile sonuçlanan katliamı soykırım olarak tanımlamış ve sanıkları soykırım suçundan mahkûm etmiştir. 24 Haziran 2007 yılında Irak Yüksek Mahkemesi, Saddam rejiminin yöneticilerini, 1986-89 yılları arasında "El-Enfal Harekâtı" adıyla bilinen "isyan bastırma operasyonu" sırasında Kürtlere karşı gündeme getirdikleri katliamlardan dolayı soykırım suçuyla cezalandırmış ve sanıklar idam edilmişlerdir.

Aralarında Halepçe'nin de olduğu bu katliam serisinde 100.000 civarında Kürt öldürülmüştü.

Biz ise 1 milyon civarında Ermeni'nin imha edilmiş olduğu gerçeğini tartışıyoruz.

4) Özellikle Ruanda ve Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemelerinin soykırımı kanıtlamak konusunda kullandıkları “ikinci el delillere bakmak” metodu çok önemlidir. Bu metodun bir unsuru da şudur: Bir devlet veya hükümet görevlisi, suç konusu olan eylemi, imha amacıyla gündeme getirmiş olsa bile; eğer eyleminin sonuçları, söz konusu grubun kısmen veya tamamen imhasına yol açıyor ve karar vericiler bunu engellemeye yönelik herhangi bir girişimde bulunmuyorlarsa, soykırım suçunu işlemiş sayılırlar.

Biz ise 1915 Nisan-Mayısı ile başlayan 1917 ortalarına kadar süren bir imha politikasını konuşuyoruz. Yaklaşık üç yıl boyunca sadece imhalar bilinmekle kalınmıyor, imhayı uygulayanlar, Diyarbakır Valisi Reşit gibi, ödüllendiriliyor; Dr. Çilingiryan örneğinde olduğu gibi, cinayet zanlısı olarak yakalanan katiller İstanbul hükümetinin emirleriyle serbest bırakılıyor ve Ermeni sürgünlere yardım etmek isteyenler tutuklanıyordu.

Bu ve artırılabilir örneklerin bize gösterdiği bir tek gerçek vardır. Türkiye, 1915 konusunda güneşi balçıkla sıvamaya çalışmaktan vazgeçmelidir. “1915 bir soykırım mıdır, değil midir” tartışmasının akla uygun hiçbir mantuki gerekçesi yoktur. Gerek uluslararası hukuk gerek sosyal bilimlerin konuya yaklaşımı itibarıyla böyle bir tartışma yararsızdır.

Bir de bilinmesi gereken nokta şudur: Türkiye'nin meselesi veya zorluğu “1915 soykırım mıdır, değil midir” sorusunda yatmıyor. Türkiye'nin cevap vermekte zorlandığı nokta 1915'te yaşananların bir suç teşkil edip etmediğidir. Türk hükümet yetkilileri, 1915'te yaşananların suç teşkil etmediğine inanıyorlar. Devletin kendi vatandaşlarını sürgüne yollayabileceğini, mallarına mülklerine el koyabileceğini, bu sırada yollarda bazı ölümler olursa, bunun üzülecek bir şey olsa dahi normal olduğunu savunuyor. Soykırım bir suç tanımıdır. 1915'in soykırım olup olmadığını tartışabilmeniz için ilk önce bir suçun iş-

lenmiş olduğunu kabul etmeniz gerekir. Ancak ortada bir suç varsa, o zaman bu suçun soykırım olup olmadığını tartışabilirsiniz; soykırım olmadığını, insanlık suçu veya savaş suçu vb. olduğunu ileri sürebilirsiniz. Eğer Türkiye, 1915'te yaşananların ahlâken kabul edilemez olduğunu, bir suç olduğunu kabul ederse sorunun esas olarak çözülmeye başladığını görecektir.

Kitaptaki bazı makaleler doğrudan bu ve benzeri sorunlarla ilgilidir. Bu makalelerde, Türk Tarih Kurumu'nun ve Dışişleri diplomatlarının 1915 hakkındaki en basit gerçekleri karartmak için gösterdikleri inanılmaz çabaları, belki de büyük bir şaşkınlıkla okuyacaksınız. Bu makalelerde, ilgili kişi ve kurumların tarihsel gerçeklerin nasıl çarpıttıklarını, belgeleri nasıl tahrif ettiklerini gözler önüne sermeye çalıştım.

Makalelerden anlaşılacağı gibi, ortada bir “inkâr endüstrisi” söz konusudur ve bu endüstri sadece Türkiye ile de sınırlı değildir. Yabancı bazı akademisyenlere ısmarlanmış kitaplar yazdırılması ve bu kitapların Türk Büyükelçilikleri ve Konsoloslukları eliyle dağıtılmaları da bu “endüstri”nin faaliyetleri arasındadır. Tüm bu çabaların tek bir ortak amacı vardır: Mümkün olduğu kadar fazla sis bombası atarak ortalığı mümkün olduğu kadar çok karartabilmek. “Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar”, “Gündüz Aktan ve Soykırımda Saik Meselesi”, “Gündüz Aktan Dosyası Kapanmıştır”, “Guenter Lewy'nin *Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Katliamları, Tartışmalı Bir Soykırım Adlı Kitabı Üzerine*”, “Bir Skandal: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Mektubu ya da Şükrü Elekdağ ve Justin McCarthy Bu Ülkeyi Nereye Sürüklüyorlar?” ve “Bir Kitap ya da Bir Cinayetin Anatomisi” makaleleri tümüyle bu konulara ayrılmıştır.

Bu makalelerin Türkiye'de soykırım konusunda mevcut eksik bilgilenmeleri giderilmesine önemli bir katkı sağlayacaklarını umut ediyorum.

* * *

24 Nisan 1915, Ermeni Soykırımı'nın sembolik başlangıç tarihidir. Bu tarihte İstanbul'da 200'ün üzerinde entelektüel tu-

tuklanmıştır. Bunların önemli bir kısmı daha sonra sürüldükleri Çankırı ve Ayaş'ta öldürüleceklerdir. Dr. Çilingiryan bu furyada tutuklanan entelektüellerden birisidir ve o da Ağustos 1915'te öldürülecektir. Çilingiryan olayını önemli kılan, eşinin Alman olması nedeniyle, fazla istemese de, Almanya'nın sorunla ilgilenmek zorunda kalmasıdır. Bu nedenle olay hakkında oldukça iyi sayılabilecek bir belge yığına sahibiz. Çilingiryan hakkında okuyacağınız makalede, bugüne kadar hiçbir yerde kullanılmamış bir dizi Osmanlı ve Alman belgesi okuyacaksınız. Çilingiryan hikâyesi bize şunu öğretiyor: O sırada dürüst Osmanlı görevlileri de vardı. Bu dürüst görevliler, Çilingiryan örneğinde olduğu gibi, çok sınırlı da olsa, bazı durumlarda cinayetlerin katillerini yakalıyorlardı da. Ama İstanbul hükümeti hemen devreye giriyor ve katilleri serbest bırakıyordu.

Makaleler arasında, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*" adlı kitabıma yönelik eleştirilere cevap verdiğim uzun yazımın son derece önemli bir yeri vardır. 1915 Soykırımını konusunda yapılan çalışmalarda merkezî sorulardan bir tanesi şudur: Hangi arşivlere ve hangi belgelere güvenilmelidir? Bu makalede, Türkiye'de hem siyasetçilerde hem akademisyenlerde egemen olduğunu gördüğüm, "sadece ve esas olarak Osmanlı arşiv belgelerine güvenmek" tutumunun ne kadar doğru olup olamayacağını sorguladım. Arşivlerdeki belge ve bilgilerin bir hiyerarşiye tâbi tutulmasının ne kadar yanlış olduğunu, arşivlerdeki bilgilerin karşılıklı kıyaslanması ile doğru bilgilere ulaşılabilceğini göstermeye çalıştım. Makalenin Türk tarihçiliği ve belge kullanma geleneği konusunda yapılacak tartışmalara ufak bir katkı yapmasını ümit ediyorum.

* * *

2005 yılının Nisan ayında, bir konferans için Erivan'da bulunuyorduk. Akşam acıkmış "Dolmama" adlı restorana gitmiş, hararetleli bir sohbele dalmıştık. Murat Belge, Hrant... Başka kim vardı hatırlamıyorum. Yan masadan kalkmak üzere olan bir çiftin, gitmekten vazgeçtiklerini fark ettik. Masamıza bir şişe şarap yolladılar. Sonra da kalkıp yanımıza geldiler; Amerikan'ın o

dönem Ermenistan Büyükelçisi John Evans ve eşi. Çok uzun ve hoş bir sohbet ortamı doğdu. Konu elbette “Türk-Ermeni geriliminin nasıl çözüleceği” idi. “Türkiye’nin yerinde olsam, diplomatik ilişki kurulmamış olsa bile, seni ‘fahri konsolos’ atarım Hrant. Düşünebiliyor musun, senin fahri konsolos olman ne büyük bir mesaj olur.” Sözlerim çok hoşuna gitti Hrant’ın; “ben bu işi zaten yapıyorum”un kıvılcımını, ısıltısını gözlerinde okumak mümkündü. Ama sınır, ille de sınır... Onun akli fikri sınırın açılmasında idi. Türk-Ermeni sınırı açılır Türk ve Ermeni insanı birbirlerini tanımaya, birbirleri ile konuşmaya başlarlarsa, aradaki sorunların çözüleceğine inanıyordu.

Hrant, yaşadığı sürede fahri büyükelçi veya konsolos olarak atanmadı, sınırın açılacağını da göremeyecek. Ama o ölümlü ile çok ciddi bir görev üstlendi. Şu anda Türk-Ermeni ilişkilerinin en fahri, en ciddi büyükelçisi o... Bizlere yapacak bir şey kalıyor: Rüyası olan o kapıyı açıp ona “Hrant Dink Kapısı” adını vermek...

Açın artık bu kapıyı; adını da Hrant Dink Kapısı koyalım!

Dr. Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti¹

“...bu gibilerin [katillerin – T.A.] devâm-ı mevkufiyeti de arzu edilmediğinden emsâli gibi evvela haklarında usûlen te’cîli ta’kîbât karârı istihşâl etmek... sûretiyle meselenin halli muvâfıktır.”²

1915 Ermeni sürgün ve öldürülmeleri etrafında yapılan tartışmaların merkezinde duran ana soru şöyle formüle edilebilir: İstanbul Hükümeti veya daha doğru deyişle İttihat ve Terakki Partisi, Ermenilerin imhasını hedefleyen bir politika izledi mi? Bir başka ifadeyle, Ermenilere yönelik, işlendiği artık herkesçe kabul edilen cinayetler, doğrudan İttihat ve Terakki Partisi tarafından mı örgütlendi? İttihat ve Terakki cinayetleri doğrudan örgütleyen değilse bile cinayetlerin işlenmesine karşı herhangi bir önleyici tedbir aldı mı?³ Bu makale, bu sorulara Ermeni entelektüeli Doktor Rupen Sevag Çilingiryan’ın öl-

---

1 Bu makalenin yazılabilmesi için elinde bulunan Dr. Çilingiryan’a ait tüm bilgi ve belgeleri benimle paylaşan sayın Hovhannes Çilingiryan’a teşekkürü bir borç bilirim.

2 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/257, Dahiliye Nazırı Talat’tan 25/26 Mayıs (7/8 Haziran 1916) tarihli, Ankara Vilâyetine şifre telgraf.

3 İttihat ve Terakki Partisi’nin, Ermenilere yönelik sistemli bir imha politikası izlediği, sadece Osmanlı belgelerine bakılarak dahi gösterilebilir. Bu konuda bkz. Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

dürülmesi örneğinden kalkarak, mikro düzeyde bir cevap aramaya çalışacaktır.

Makalenin ana tezi şu olacaktır: Dr. Rupen Çilingiryan olayı bize göstermektedir ki, İttihat ve Terakki yönetimi sadece cina-yetleri örgütlemek ve bilmekle kalmıyor, aksine iyi niyetli yerel yöneticilerin girişimleriyle kimi katillerin yakalandıkları ve yargılandıkları ender bazı durumlarda müdahale ederek katil-lerin serbest bırakılmasını sağlıyordu.

Dr. Rupen Sevag Çilingiryan 24 Nisan 1915'te başlayan Ermeni entelektüellerine yönelik tutuklamaların bir parçası olarak, 22 Haziran 1915 tarihinde İstanbul'da tutuklanmış ve akabinde Çankırı'ya, gözaltında bulunan diğer entelektüelle-rin yanına sürülmüştü. 26 Ağustos 1915'te Çankırı'dan, Anka-ra üzeri Ayaş'a götürülmek üzere yola çıkarılmış ve yolda "Va-han Kehyayan ve Artin Boğosyan ve Taniyel Çıbukyaryan ve Onnik Mağazacıyan" adlı arkadaşları ile birlikte "Kengiri'nin [Çankırı'nın] Kalecik'e karîb [yakın] olan hududu dâhilinde Kayalıdere mevkiinde"⁴ işkence edilerek öldürülmüştü.

Kısa hayat hikâyesi ve tutuklanması

Şair ve doktor Rupen Sevag Çilingiryan 1885 yılında Silivri'de doğdu. Eğitimine Silivri'deki Azkanazyan İlkokulu'nda baş-ladı, ortaokula Bahçecik (Ermenice: Bardizag) Amerikan Koleji'nde devam etti ve 1905 yılında İstanbul Berberian Okulu'ndan mezun oldu. Daha sonra tıp eğitimi için Lozan'a gitti. 1908 Devrimi sırasında yaz tatili için İstanbul'da bulunan Rupen Sevag, bir grup arkadaşıyla birlikte, çok kısa ömürlü, *Surhantag* (Atlı Haberci) gazetesini çıkardı. Eğitimi için tekrar Lozan'a döndü, bu yıllarda sanat ve edebiyata yönelmeye baş-ladı. Yazdığı düz yazı ve şiirler İstanbul Ermeni basımında boy göstermeye başladı.

---

4 BOA/DH.EUM., 2. Şube, 26/20, Ankara Vali Vekili'nden, "Kengiri'dan Ankara'ya sevk edilen Ermenilerden bazılarını katil ve cerh maddesinden do-layı maznûn-ı aleyhim olanlar hakkında, Dâhiliye Nezâret-i Celilesine Mah-remâne" 24 Kanun-ı sâni 331 [6 Şubat 1916] tarihli yazı.

1909 Adana katliamından çok etkilendi ve 1910'da, *Garmir Kirk* (Kırmızı Kitap) adlı ilk eserini yayımladı. Bu kitapta yer alan, "Verçin Hayeri" (Son Ermeniler) adlı uzun şiirinde, birkaç yıl sonra vuku bulacak 1915 felaketini sanki bir münecim gibi öngördüğü söylenir. "Lemani Lici" (Leman Gölü) en ünlü şiiridir. Kısa yazıları, Taşnak örgütünün resmî yayın organı *Azadamard* (Özgürlük Savaşı) dergisinde, 1913-14 yıllarında "Pıjişgin kirken pırtısvadz eçer" (Bir Doktorun Kitabından Koparılmış Sayfalar) başlığı ile tefrika edilmiştir.

Rupen, İstanbul Ermeni entelektüel dünyasının bir parçasıdır ve dönemin tüm diğer entelektüelleri ile yakın arkadaşlığı vardır. 1911'de Lozan Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra 1914 yılına kadar orada kalır ve doktor olarak çalışır. Bu arada 1910 yılında Helene Apell ile evlenir, Mayıs 1914'te Alman eşi ve oğlu Levon ile birlikte İstanbul'a döner. Savaşın çıkmasıyla birlikte askere alınır, Çanakkale ve İstanbul'da askerî doktor olarak çalışmaya başlar.⁵ 22 Haziran 1915 tarihinde gözaltına alınır.⁶ Altı günlük bir yolculuktan sonra, 30 Haziran 1915'te Çankırı'ya ulaşır.⁷ Dr. Rupen Sevag'a ne tutuklandığı sırada ne de sürgün yerinde herhangi bir suçlamada bulunulmuş, hakkında herhangi bir soruşturma da açılmamıştır. Ailesinin verdiği bilgiye göre, tutuklanma sırasında evi de aranmamıştır.⁸

5 Hayatı hakkındaki bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçmeler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 348; Raffi Kantian, "Der Dicter und Seine Frau, Rupen Sevag und Helene Apell - Ein armenisch-deutsches Paar in den Zeiten des Genozids", *ADK Armenisch-Deutsche Korrespondenz*, 139 (2008, 1), s. 46-48; Teoğig, *Huşartsan, 11 Nisan Anıtı*, Arzuman Matbaası, İstanbul, 1919; Hovhannes Çilinkiryan, *Türklerin Sözde Bilmedikleri Gerçekler*, Erivan, 2005, s. 50.

6 Tutuklanmasının bu kadar gecikmesinden üzüldüğü ve arkadaşlarına "bize ayıp değil mi ki biz buradayız", dediği aktarılır. Hovhannes Çilinkiryan, *Nairi*, 11 Şubat 2003 [Beyrut'ta yayımlanan Ermenice günlük gazete].

7 Bu tarih, karısına Çankırı'dan yazdığı ilk mektubun tarihidir. Mektupta şunları yazmaktadır: "Bu salı günü Kengiri'ya [Çankırı'ya] vasil oldum. Altı gün yolculuk yaptıktan sonra rahatım. Doktor Dinanyan ile bir hanede bulunuyorum. Önünde bahçesi ve ormanı vardır. Benim için merak etmeyiniz. İnşallah az vakitte adalet meydana çıkıp biribirimize kavuşacağız.... çocukların gözlelerinden öperim." Dr. Rupen Sevag toplam 8 adet mektup yazmıştır.

8 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97 Franz Apell-Dörr an das Auswärtige Amt Lausanne, den 9. September 1915. Dr. Rupen Sevag Çilingiryan konusunda mevcut olan

Dr. Rupen'in Çankırı'ya sürülmesinden hemen sonra Helene, İsviçre'de yaşayan anne ve babası ile temasa geçer ve annesini İstanbul'a çağırır. Dr. Rupen'in, 23 Haziran ve 30 Haziran 1915 tarihli mektuplarından ve Helene'nin babası Franz Apell-Dörr'e ait, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne 26 Ağustos 1915'te gönderilen bir mektuptan anne Marie Apell'in 26 Haziran'dan beri İstanbul'da olduğunu anlıyoruz.⁹ Aile, Dr. Rupen Sevag'ın tutuklanmasının hemen ardından Alman Konsolosluğu ve Büyükelçiliği ile ilişkiye geçmiş, Alman Büyükelçiliği görevlisi Mordtmann ve von der Goltz Paşa ile konuyu görüşmüşlerdir. Von der Goltz Paşa konuyla doğrudan ilgilenmiştir.¹⁰

Marie Appel'in aktardığına göre Goltz Paşa, Osmanlı yetkililerinden Dr. Rupen Sevag'ın savaş boyunca Almanya'yı terk etmeyeceği konusunda bir garanti verilmesi durumunda Almanya'ya gönderilebileceği sözünü almıştır. 26 Temmuz 1915 tarihinde, İstanbul Büyükelçiliği'ne bir mektup yazan Lozan Almanya Konsolosu Filsinger, Rupen'in kayınpederi Bay Apell'i, "uzun zamandan beri çok saygıdeğer ve yurtsever bir insan" olarak tanıdığını ve onun "1870/71 savaşı gazilerinden" olduğunu söyleyerek, aileye, damatlarını kurtarabilmeleri için İstanbul'da gerekli her türlü yardımın yapılmasını rica eder. Mektupta, Rupen'in Almanya'ya gelmesini sağlamak konusunda da ailenin gerekli garantiyi verebileceği söylenmektedir.¹¹

Lozan Konsolosu'nun mektubunda, Alman Büyükelçilik görevlisi Mordtmann'a ait bir not da vardır. Mordtmann nota, kendisinin İstanbul Polis Şefi Bedri Bey ile görüştüğünü aktarmaktadır. Bedri Bey bu görüşmede, Dr. Rupen Sevag Çilingiryan'ın bir garanti karşılığında Almanya'ya gönderilebi-

Alman belgeleri www.armenocide.net adresinde mevcuttur. Bu belgeleri bir araya toplayan değerli dostum Wolfgang Gust'a bu vesile ile teşekkür etmek isterim.

9 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 96, Franz Apell-Dörr'den Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg'a 26 Ağustos 1915 tarihli mektup.

10 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 96, Lozan Konsolosu Filsinger'den İstanbul Alman Büyükelçiliği'ne 26 Temmuz 1915 tarihli rapor. Ailenin İstanbul'da yaptığı girişimler hakkındaki bilgiler, bu rapora eklenen ve anne Marie Appel'e ait 9 Temmuz 1915 tarihli bir mektupta yer almaktadır.

11 A.g.e.

leceği konusunda von der Goltz Paşa'ya herhangi bir söz vermediğini söylemiştir. Bu görüşmeye dayanarak Mordtmann, “bir garanti karşılığı Almanya'ya gönderilme” alternatifinin söz konusu olmadığını bildirmektedir. Bedri Bey'e göre yapılabilecek tek şey Dr. Rupen Sevag'ın Ankara'ya gönderilmesi ve oraya yerleşmesinin sağlanmasıdır. Mordtmann bunun dışında yapılacak bir şey olmadığı kanaatindedir.¹²

Alman belgelerinden, Dr. Rupen Sevag'ın yurtdışına çıkışına niçin izin verilmediğini de anlamak mümkündür. Buna göre, Osmanlı yetkilileri “onu kitleleri etkileme yeteneğine sahip bir entelektüel” saymakta ve bundan dolayı korkmaktadırlar. Bu bilgi doğrudan Alman Büyükelçisi tarafından Almanya Başbakanı'na bildirilmektedir.¹³

Alman belgelerinden anlaşılacağı üzere Dr. Rupen Sevag Çilingiryan konusu, Temmuz başı itibarıyla Osmanlı Hükümeti ile Almanya arasında görüşülmektedir ve Almanya Başbakanı dahil, üst düzey Alman yetkilileri konuyla ilgili bilgilendirilmektedirler. Hem Büyükelçilik hem de ailesi Dr. Rupen Sevag'ın serbest bırakılması konusunda çeşitli girişimlerde bulunmaktadırlar.¹⁴

Öldürülmesi ve ailesinin girişimleri

19 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, Kastamonu vilâyetinden Çankırı'da bulunan tutuklular ve durumları hakkında ayrıntılı bir defter ister. Valilik 31 Ağustos 1915 tarihinde istenen defteri yollar ve tutukluların isim listelerine ilave olarak her biri hakkında ne tür işlemin yapılmakta olduğu konu-

12 A.g.e.

13 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Almanya Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 5 Ekim 1915 tarihli rapor.

14 Bayan Helene Çilingiryan'ın 15 Ağustos 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'ne verdiği dilekçe bu girişimlere bir örnek olarak verilebilir. Helene Çilingiryan bu dilekçesinde kocasının “Altıncı Kolordu Kumandanı Hilmi Paşa'nın hususi tabibi” olduğunu hatırlatmakta, kocasının tekrar İstanbul'a getirilmesini ve mesleğine devam etmesine müsaade edilmesini rica etmektedir. BOA/DH.EUM. 3. Şube, 28/19, Helene Çilingiryan'dan Harbiye Nezareti Celilesi'ne 2 Ağustos [1]331 [15 Ağustos 1915] tarihli dilekçe.

sunda bilgi verir. Defter, Çankırı Mutasarrıflığı tarafından hazırlanmıştır ve 24 Ağustos 1915 tarihini taşımaktadır. Buna göre, “Rupen Çilingiryan, Vahan Kehyayan (..?), Onnik Mağaziyan, Daniel Çibukyan, Artin Boğosyan: 22 Temmuz 1331 [4 Ağustos 1915] tarih ve 29 umum numaralı dâhiliye nezaret-i celilesinin evamir-i alileri [yüksek emirleri] mucebince [gereği] aff-ı umumi meyanında [genel af çerçevesinde] Ankara tarikiyle [yoluyla] mahfuzen [resmî kuvvetlerin muhafazası altında] Ayaş’a gidecektir.”¹⁵ Görüldüğü gibi resmî yazışmada, Dr. Rupen ve arkadaşlarının affa uğradıkları ve Ankara üzerinden Ayaş’a gidecekleri bildirilmektedir. Eğer karısı Helene Çilingiryan’ın girişimleri olmasaydı, muhtemelen Dr. Rupen hakkında elimizdeki tek resmî belge bu olacaktı.

Dr. Rupen ve arkadaşları, Çankırı Mutasarrıflığı’nın hazırladığı belgeden iki gün sonra [26 Ağustos 1915] ve Kastamonu Valisi’nin söz konusu raporu İstanbul’a yollamasından beş gün önce yola çıkartılmış ve öldürülmüşlerdir. Dr. Rupen Sevag yola çıkmadan bir gün önce, 25 Ağustos 1915’te karısına çektiği son telgrafta, “Varujan ile Ayaş’a gidiyoruz, mektuplarımızı oraya gönderiniz” demektedir. Karısı Helene, 26 Ağustos tarihinde bu telgrafa bir cevabi telgraf yollamış ama bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine Alman Büyükelçiliği ile irtibata geçmiş, Büyükelçilik 27 Ağustos 1915 tarihinde Hükümet nezdinde girişimde bulunmuştur. Alman Büyükelçilik görevlisi Mordtmann’ın aktardığına göre bu girişimin bir sonucu olarak Hükümet, Çankırı’ya, Çilingiryan’ın orada bırakılması için telgraf çekmiştir.¹⁶

Mordtmann’ın sözünü ettiği telgraf Osmanlı arşivinde mevcuttur. Talat’ın, Dr. Rupen Sevag’ın öldürülmesinden iki gün

15 BOA/DH.EUM., 2. Şube, 10/73 20 L 1333, Kastamonu Valiliği’nden Dahiliye Nezareti’ne 18 Ağustos 1331 [31 Ağustos 1915] tarihli telgraf.

16 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, Sofya Elçisi Michahelles’den, İstanbul Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg’a 17 Eylül 1915’te yollanan rapora Mordtmann tarafından eklenen not. Yine notlardan öğreniyoruz ki, İstanbul’dan 21 Ağustos’ta yollanan bir mektup, Çankırı’da 26 Ağustos tarihinde “adres bırakmadan gitti” notu ile damgalanmış ve geri gönderilmiştir. Bu mektup 2 Eylül’de İstanbul’a ulaşmıştır.

sonra, Çankırı Mutasarrıflığı'na çektiği 28 Ağustos 1915 tarihli bu telgrafta, "Kengiri'da [Çankırı] bulunan Doktor Rupen Çilingiryan'ın orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi 12 Ağustos 331 telgrafname ile Kastamonu vilâyetine tebliğ olunmuştu. Bu kere Ayaş'a sevk olunmak üzere olduğu haber alınıyor. Merhumun [adı geçenin] esbâb-ı sevkinin [sevk nedeninin] inbası [bildirilmesi] ve ber-mucib-i iş'âr [ilgili yazının gereği olarak] orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi suret-i katiyede [kesin surette] ihtar olunur,"¹⁷ denmektedir.

Alman belgelerinden, Alman Hükümeti'nin girişimleri ve aldıkları cevapları gün gün izlemek mümkündür. Buna göre 27 Ağustos'taki girişimden sonra 2 Eylül'de, İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, Alman yetkililerinden, Bayan Helene'nin Almanya'ya gönderilmesini ister. Helene, kocasının akıbeti konusunda kesin bilgi almadan, İstanbul'u terk etmeyeceğini bildirir. Aynı tarihte Alman Büyükelçilik görevlilerinin yaptığı bir başka girişim cevapsız kalır.

Osmanlı Hükümeti, Almanlara, Dr. Rupen'in ölümü ve katillerinin akıbeti konusundaki ilk ayrıntılı bilgiyi 11 Eylül tarihinde verir. Mordtmann, Aziz Bey adlı bir görevlinin kendisine Çankırı'dan gelen ve Dr. Rupen'in öldürülmüş olduğunu bildiren uzun bir telgraf okuduğunu aktarır. Mordtmann, 12 Eylül'de bu telgrafın yazılı olarak kendilerine iletilmesini ister. Fakat başarılı olamaz. Sadece bazı cümlelerin kopya edilmesine izin verilebileceği bildirilir.

Alman Büyükelçiliği ile Osmanlı Hükümeti arasında aracılık görevi yapan Büyükelçilik görevlisi Haig Etkesenyanyan, 14 Eylül tarihinde Aziz Bey'den bir başka haber getirir. Buna göre, Aziz Bey, kendisine zorluk çıkartıldığını söyleyerek artık bilgi vermek istemediğini aktarmaktadır. Mordtmann, Haigh E.'den, Dr. Rupen'in akıbeti konusunda mutlaka bilgi getirmesini ister. Nihayet 16 Eylül'de Haigh E., Osmanlı makamları tarafından yazılmış bir not getirir. Alman arşivinde, Osmanlıca olarak mevcut bulunan bu ilgili notta, "13 Ağustos 331 tarihinde

17 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/275, Dahiliye Nazırı Talat'tan 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Çankırı Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Ayaş'a gitmek üzere Kengirî'dan yola çıkarılmış Kalecik'in Böyrek[?] karyesinden Hacı Ali oğlu Alo ve on bir refiki tarafından katledilmiştir. Tüney karyesi kurbunda Sapalı dereye muvâssalatlarında” denmektedir. Ayrıca, “Canilerden el-yevm dört kişi derdest edilmiştir. Takibat ber-devamdır” notu düşülmüştür.¹⁸

Bu bilgi aynı gün bayan Helene Çilingiryan'a aktarılır ve böylece yurt dışına çıkmaya ikna edilir. Helene aynı gün yanına çocuklarını alarak Almanya'ya doğru yola çıkar.¹⁹ Anlaşılan bayan Helene'nin İstanbul'da bulunması ve kocasının akıbeti hakkında sürekli soruşturmada bulunması hem Alman hem de Türk makamlarının hoşuna gitmemektedir.

Alman belgelerinden, Dr. Rupen Sevag'ın ölüm haberinin İstanbul'a 30 Ağustos tarihinde ulaştığını tahmin edebiliriz. Büyükelçilik Sefaret Müsteşarı Neurath, Helene Çilingiryan'a yazdığı bir notta, “Çankırı Mutasarrıfı'nın yolladığı [ve] bu haberin verildiği telgraf 30 Ağustos tarihidir” demektedir.²⁰ Cinayet haberinin hemen ardından, Çankırı'da soruşturmanın başlatılmış olması nedeniyle, ölüm haberinin İstanbul'a daha önceki bir tarihte [26-29 Ağustos arası] gelmiş olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir ama bu konuda elimizde bir bilgi yoktur.

Cinayet haberinin İstanbul'a ulaşmasından sonra, Çankırı'ya çekilen ilk telgraf 31 Ağustos 1915 tarihidir. Talat Paşa tarafından çekilen bu telgrafta “Çankırı'dan sevk edildikleri sırada Hacı Ali Oğlu ve on bir refiki tarafından katil edildikleri anlaşılan Rupen Çilingiryan ile dört refikinin hangi vilâyet arâzisi dâhilinde ta'arruza uğradıklarının iş'arı [bildirilmesi] ve cânîlerin behemehâl [hemen] ta'kib ve derdestleri [takip edilip yakalanmaları] ile inbâsı [haber verilmesi]” istenmektedir.²¹

18 PA-AA/Bo.Kon. Bd. 97, Sofya Elçisi Michahelles'den İstanbul Almanya Büyükelçisi Hohenlohe Langenburg'a 17 Eylül 1915'te yollanan rapora Mordtmann tarafından eklenen not.

19 A.g.e.

20 PA-AA/Bo.Kon., Bd. 97, İstanbul Alman Büyükelçilik Sefaret Müsteşarı Neurath'dan Helene Marianne Tschilinguirian'a [Çilingiryan] 23 Eylül 1915 tarihli mektup.

21 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/338, Dahiliye Nazırı Talat'tan 18 Ağustos 1331 (31 Ağustos 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.